

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי הרוח המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

איטליה

כתב עת לחקר תולדותיהם, תרבותם וספרותם
של יהודי איטליה

עורך
ראובן בונפיל

כינוסים, סדרת מוספים, 3

משה דוד קאסוטו

בעריכת
ראובן בונפיל

אפשר להסביר את הדבר בעזרת חוקי הבלשנות, אבל גם בדרכים אחרות. ומכל מקום נקל לשער כמה חומר למחקר עשוי היה קאסוטו למצוא בירושלים לפני חמישים שנה. על בסיס חומר זה, ועל בסיס חומר שחוקרים רבים מצאו, בדקו ופרסמו גם באיטליה וגם בישראל, עשוי היה קאסוטו להעמיד מחקר מקיף על לשון הדיבור של יהודי איטליה. ומלבד זאת אני בטוחה שקאסוטו היה מתעניין גם בכל מה שנעשה בחקר לשונות היהודים האחרות, והיה משתתף במאמצינו ליצור בסיס להשוואה בין לשונות היהודים.

קשה לנחש, קשה להיות בטוח, אבל ברור שבכל דרך מחקר שנבחר לנו בנושא הזה, נישא תמיד את מורשתו של קאסוטו.

משה דוד קאסוטו, כתר ארם צובה ומהדורת התנ"ך הראשונה של האוניברסיטה העברית

יוסף עופר

הוצאתה לאור של מהדורת תנ"ך חדשה אינה דבר שבשגרה, קל וחומר כשמדובר בניסיון ראשון להדפיס מהדורת תנ"ך בארץ-ישראל. במאמר זה אסקור את תולדות הניסיון הזה, ואעמוד על המאמצים שהיו כרוכים בו, על ההתלבטויות של בעלי המהדורה, על ההצעות השונות שעלו ועל הפתרונות שנבחרו. במרכז המעשים המתוארים כאן עומדת דמותו של פרופ' משה דוד קאסוטו, שלא מכבר מלאו חמישים שנה לפטירתו.

רוב החומר שהסתמכתי עליו מצוי בארכיונו האישי של יהודה לייב מאגנס, המופקד בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, השוכן בגבעת רם בירושלים.¹ בשנת תשמ"ה בדקתי את החומר הזה לצורך הוצאת ספר על כתר ארם צובה.² באותו הזמן העמידו לעיוני בני משפחת קאסוטו את רשימותיו של קאסוטו הקשורות להכנת מהדורת התנ"ך הזאת, ובפרט לנסיעתו לסוריה לבדוק את כתבי-היד המפורסם של התנ"ך הנקרא כתר ארם צובה. כמו כן עיינתי בקטעי עיתונות שנתפרסמו באותה תקופה.

* המאמר מבוסס על הרצאתי בכינוס 'מפירנצה לירושלים' – תרומתו המדעית של פרופסור מדי"א קאסוטו, במלאות חמישים שנה לפטירתו, ב"ב בסיוון תשס"ב (23.5.2002). תודתי לעובדי הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי על עזרתם ועל הרשות לפרסם את החומר.
¹ התיקים שיש בהם חומר הקשור להוצאת התנ"ך, מספרם בארכיון: P3/ 1997-2016. בדקתי את החומר שבתיקים האלה בחודש ניסן תשמ"ה ובכ"ז באייר תשס"ב. התייעוד מסתיים בשנת 1947, כמה חודשים לפני פטירתו של מאגנס. להלן רישום מקוצר של החומר שמצאתי בכמה מן התיקים: תיק 1997 – הנייר; 1998 – כספים הקשורים לתנ"ך; 2004 – תגובות על ההודעה על הדפסת התנ"ך: אלינר, סוקניק, חסידה, לבינטל, הרב הרצוג ועוד; 2005 – כספים; 2007 – דוחות כספיים על שלוש נסיעות לסוריה; 2008 – תרומות; 2009 – חשבונו של יצחק שמוש, תאריכי הנסיעות; 2010 – ההודעה הרשמית על הוצאת התנ"ך, קטעי עיתונות, דוגמות דפוס; 2011 – משא ומתן עם קהילת הקראים בקהיר על צילום כ"י קהיר; 2012 – משאל האותיות; 2013 – מכתבו של קורן, המסמך של קאסוטו על כתבי-היד ותרגומיו לאנגלית; 2014 – לוחות להדפסת ספר יונה; 2016 – מכתבים מאמריקה, ובהם מכתביו של א' אבן-זוהב.
² א' שמוש, הכתר: סיפורו של כתר ארם צובה, ירושלים תשמ"ז. בעת כתיבת הספר שימשתי כחוקר-עוזר לסופר אמנון שמוש.

לאחרונה שבתי אל התיקים הישנים האלה ואל הרשימות, במטרה להשקיף על מפעלו של קאסוטו בתחום הזה של קביעת נוסח המקרא ובדיקת כתר ארם צובה. משך זמן של שישים שנה מאפשר להשקיף על המאורעות האלה בפרספקטיבה היסטורית מסוימת, ולהתבונן לא רק במה שאירע אז, בימיו של קאסוטו, אלא גם במה שצמח והתפתח בעקבות הדברים מאז ועד היום.

א. ההודעה הראשונה והתגובות

בט' בתמוז תשי"ג (12.7.1943) כינס נשיא האוניברסיטה העברית, ד"ר מאגנס, מסיבת עיתונאים מיוחדת בהר הצופים, והודיע בדברמטיות:

נטלנו רשות לעצמנו להזמין אתכם הבוקר לאוניברסיטה, לפי שאנו בטוחים שכל העולם היהודי, ואנו מעיזים לחשוב שגם העולם הנוצרי, יהא מעוניין בהודעה שאנו עומדים להודיע.

כידוע לכם, נפתחה האוניברסיטה העברית בשנת תרפ"ה (1925). במשך כל אותן השנים, ואף בשנים שלפני כן נתנו את דעתנו למפעל הגדול שאנו עומדים להתחיל בו עתה, מפעל שיש בו משום בסיס לכל חיי האוניברסיטה ולחיי כל יהודי באשר הוא שם.

זכות היסטורית היא לנו להודיע, שהחברה להוצאת ספרים של האוניברסיטה העברית מתכוננת להוציא לאור את נוסח התנ"ך העברי. התנ"ך העברי, ספר הספרים, הוא אוצרנו היקר ביותר, והוא התרומה הגדולה ביותר שתרם עם הספר לאנושיות.

[...] רבבות מאחינו ואחיותינו בארצות המשועבדות של אירופה הנכבשת מובלים כצאן לטבח. קהלות עתיקות, בתי כנסת ובתי קברות מקודשים, בתי עקד ספרים מפורסמים, מלומדים מצויינים, רבנים וצדיקים, אנשים ונשים קדושים וטהורים לאין מספר הולכים מושמדים.

האין זו השעה המתאימה אלה שניצלו בציון ושקבלו על עצמם את התפקיד להמשיך את התורה היהודית ואת החיים היהודיים, שיתחילו מחדש בעבודה זו של הנחת יסודות רוחניים לקיומנו ולתקוותינו?

בסופה של ההודעה נמסרו פרטים על הצוות העתיד לעסוק במלאכה, והודגשה דבקוּתו של הצוות הנה בנוסח התנ"ך המקובל בישראל:

מטרתנו היא להוציא לאור את הנוסח המקובל בישראל בנאמנות גמורה לכל פרטיו ודקדוקיו. כוונתנו היא ללכת אחרי המסורת היהודית לכל תגיה. הנוסח המסורתי הזה שיצא לאור בירושלים יתקבל בשמחה בכל בית ובכל בית-ספר

ובכל בית-כנסת בישראל. הערובה לכך משמש חוקר תנ"ך גדול ורב בישראל, פרופ' משה דוד קאסוטו, לפנים רב ראשי בפלורנציה אשר באיטליה וראש בית-המדרש לרבנים באיטליה, ואח"כ פרופסור באוניברסיטה ברומא. לימינו יעמדו כקוראי הגהות הרב פרופ' אליהו שמואל הרטום מיוצאי רומא, הרב דן לטס, מיוצאי רומא, ופרופ' יוסף פטאי, מיוצאי בודפשט, כולם מלומדים ושומרי-מצוה. יתר על כן, הם יעשו את מלאכתם האחראית בסביבה המתאימה לתפקידם הקדוש. חדר עבודתו של המנוח פרופ' דוד ילין ז"ל, אשר בכל ימי חייו חלם על הדפסת התנ"ך העברי בירושלים ועמל להשגת המטרה הזאת, הועמד לרשות חבורה זו של מלומדים עלידי משפחת ילין.

ההודעה הזאת עוררה הרבה הדים ותגובות. היא גרמה שמחה והתלהבות, והדבר בא לידי ביטוי גם בתרומות שקיבלה האוניברסיטה לצורך המפעל. היו שפנו בבקשה להצטרף לצוות שיעסוק בעבודה, והיו שהציעו הצעות מהי הדרך שראוי ללכת בה.³ והיו גם חששות ודברי ביקורת. אביא פה שתי השגות, בכיוונים מנוגדים:

ד"ר מאגנס היקר,

בא אני לברך אותך על המפעל החשוב שהאוניברסיטה נגשת להגשים בהוצאת התנ"ך [...].

אולם חייב אני להעיר על פרט אחד בהודעה שנמסרה לעתונות בענין זה. מקוה אני שכבי' לא יתרעם עליה.⁴ בהודעה נאמר, אחרי פירוט שמות המשתתפים בהוצאה לפועל, כי הם כולם 'שומרי מצוה'. האוניברסיטה אף פעם לא בדקה בכשרותם של עובדיה ביחס לשמירת המצוות. אנו חושבים שענין זה פרטי הוא בהחלט, וגם איש שאיננו שומר מצוה, ראוי הוא שיטפל בחקר התנ"ך כאיש שהוא שומר מצוה. אמנם, מבין אני שבבחירת האנשים לענין זה צריך היה להתחשב עם יחסם לדת המעשית, אולם הדגשה כזאת מסוכנת היא, ועלולה להכניס נימה בלתי רצויה לנו בהתפתחות האוניברסיטה.

בכבוד רב,

א. ל. סוקניק

המכתב האחר הוא מכתבו של הרב דוב אריה הכהן לבינטל מפילדלפיה אל הרב הראשי לארץ-ישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג. לבינטל כתב:

שמענו שהמכללה העברית בירושלים נגשת לבצע מפעל כביר של עיבוד המסורה. ובדבר המסור נאמר בו ויראת.⁵ וירא אני שמכון זה שמטפחים

³ ראויים לציון תזכיריהם המפורטים של א' אלינר (אורדנג) ושל הרב מ"ז (בוטשן) חסידה.

⁴ צ"ל: עליי.

⁵ הכותב רומז לדברי חז"ל 'כל דבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך' (בבלי, בבא מציעא לח ע"ב ורש"י בפירושו לוי"ט, לב).

בו 'בקורת המקרא' ומשבשים מתקנים ומסכנים⁶ לפי דעתם. ובפרט כי כפי ששמעתי בדעתם להדפיס ולהויל [ולהוציא לאור] הוצאה חדשה את כל התנ"כ, ומי יודע אם ח"ו [חס וחלילה] ימעלו מעל בשליחות יד בקודש הקדשים, המקור אשר אם מחסר או מיתר אות אחת נמצא מחריב כל העולם כולו [...].

ונא בכל עוצם כח השפעתו יראה למנע חה"ש [חילול השם] וחלול הקי'ודש], ובע"ה [ובעזרת השם] נעמוד לימין קדשו מפה (כי כבר עמלים למצא תומכים ונותנים עינם בממון) [...]. ונא להשיבני בחסדו למען הרגיע רוחי.

למכתב הזה מצורף מכתבו של י"י פוננסקי, מזכירו של מאגנס, אל מ"א רקובסקי, מזכירו של הרב הרצוג, והמכתב הזה מבהיר את דרך הטיפול בעניין:

נתבקשתי מאת פרופ' קאסוטו להגיד תודה לאדוני ולכב' הרב הראשי מרן הגרי"א [הגאון ר' יצחק אייזיק הלוי] הרצוג שליט"א על העברת מכתבו של כבוד הרב לעווינטהאל לתשומת לבו. ואשר לעצם הענין, פרופ' קאסוטו מאשר מה שכבר אמר לכבוד הרב הראשי בשיחתם על הדבר, והוא בטוח שעל סמך זה יוכל להשקט בהחלט את הרב לעווינטהאל.

ב. משאל מורי האוניברסיטה

הנה כי כן קאסוטו נרתם בהתלהבות למפעל הוצאת התנ"ך, וטיפל בו מכל צדדיו. הוא עסק לא רק בתחום המקצועי של קביעת נוסח התנ"ך, שאדון בו להלן, ולא רק ביחסי הציבור של המפעל, כפי שהוצג פה, אלא גם בשאלת עיצוב האותיות. קאסוטו היה חבר הוועדה לקביעת אותיות לתנ"ך, והכין הצעה לעיצוב האותיות על פי דפוסים קדומים. חברי הוועדה התלבטו אם לבחור באות ספרדית או באות אשכנזית. קאסוטו הביע את דעתו בעד בחירת האות הספרדית, 'משום שהיא יותר פשוטה ורצינית, בעוד שהאות האשכנזית היא יותר מלאכותית ו"עליזה" ויש בה סטיליזציה'. נוסף על כל הנימוקים יש להתחשב גם בעובדה שמקורה של זו [של האות האשכנזית] גרמני, ואנו חוזרים למזרח, ועלינו להשתמש במקור מזרחי.⁷

אולם נשמעו גם דעות מנוגדות, והוועדה התקשתה להגיע להכרעה. בניסיון למצוא מוצא הוחלט לערוך משאל בין מורי האוניברסיטה העברית. תוצאות המשאל סוכמו בכתב ידו של המזכיר פוננסקי, וזה לשונו:

משאל בדבר אותיות התנ"ך

(א) קבלתי תשובות מאת 17 נשאלים: אלבק, אסף, אפשטיין, בובר, בנעט, ברגמן, גוטמן, גויטיין, דינבורג, וייל, סולובייצ'יק, סוקניק, סימון, פרנקל, קלוזנר, קליגלר, שלום.

פרופ' טורטשינר סירב לענות, לאחר שלא הוזמן לעבודת התנ"ך; בכדי להימנע מקבלת תשובה דומה עיכבתי את פנייתי לפרופ' סגל [...].

(ב) לגבי שאלת האותיות נחלקו הדעות [כמעט] במדה שווה. עשרה בעד אות אשכנזית; שבעה בעד אות ספרדית (איטלקית) [...].

הנימוקים של הבחירה הם שונים ומגוונים: יופי, בהירות, תועלתיות, מסורתיות, נמוקים היסטוריים [...]. מעניין שאותו הנימוק (למשל קרבה למסורת) משמש פעם כנימוק בעד ופעם כנימוק נגד.

גם מידת התקיפות בהבעת דעה שונה אצל נשאלים שונים. יש כאלה, אשר פוסלים אות מסוימת בכל התוקף ומוציאים אותה מכלל דיון, ואף רואים בבחירתה להדפסת התנ"ך מעין חילול השם; ויש שפוסחים על שתי הסעיפים, שוקלים את הנימוקים, ואמנם מעדיפים אות אחת על השנייה, אולם לא בלב שלם.

היתרון המספרי הוא על צד האות האשכנזית (60% מול 40%), אולם אם נשקול לא רק את הקולות אלא גם את הנימוקים, הרי אנו בפני אותו פילוג דעות עקרוני. שאנו רואים גם בין חברי ועדת האותיות של הפרסה.

בפסקה האחרונה קשה לראות סיכום אובייקטיבי לגמרי, ואפשר שדעתו האישית של קאסוטו הכריעה יותר מאשר סיכום תוצאות משאל האותיות. את ההכרעה הסופית ניתן לראות בדוגמה הראשונה של הוצאת התנ"ך, שהופצה בתמוז תש"ו. תדפיס זה כלל את ספר יונה, ובהקדמה נאמר כי 'האותיות צויירו במיוחד לשם ההוצאה החדשה של התנ"ך על סמך כתיב ספרדי של ימי הביניים'.⁸ האותיות צויירו בידי אליהו קורנגולד, הלוא הוא אליהו קורן. ואכן שורשיו של 'תנ"ך קורן' במפעל התנ"ך הזה של האוניברסיטה.

את סיבת הבחירה בספר יונה דווקא ניתן ללמוד מדבריו של המזכיר ארי אבן-זהב במכתב מ-25 בינואר 1946:

(1) דברתי עם פרופ' מאיר, והוא חושב שיותר טוב ספר אחד מהנביאים במקום מגלת אסתר.

(2) דברתי עם פרופ' רות, והוא חושב שיש להסתפק בעובדיהו מפני שהוא צר ובשביל הצרך שלנו ימלא את תפקידו.

⁸ התדפיס של ספר יונה נדפס מחדש בנספח לספרו של מ"ד קאסוטו, ספרות מקראית וספרות כנענית: מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 289-294.

⁶ שים לב למשחק המילים, על פי ההגייה האשכנזית.

⁷ פרוטוקול ישיבה ד של הוועדה, כ"ב באדר תש"ד (22.3.1944).

(3) דברתי עם פרופ' קסוטו, והוא חושב: (א) המגלה אינה יכולה להיות מוכנה בחדשים הקרובים. (ב) הוא מציע את ספר יונה משום שהוא מוכן ודי קצר, וגם מתאים לאופי הזמן הזה. ספר יונה יוכלו לשלוח למעוניינים גם לקראת השנה הבאה מפני שזו ההפטרה של יום הכפורים.

ומאגנס רשם בשולי הדף: גם אני מסכים ליונה.

הדיון הזה קשור לסדר הכנת נוסח התנ"ך, הנחשף גם בעזרת מסמכים אחרים. במכתבו למאגנס מכ"ח באלול תש"ה (3.9.1945) הודיע קאסוטו שספרי נביאים אחרונים מוכנים לדפוס. רק כעבור שלוש שנים הודיע קאסוטו כי חמשת חומשי התורה הושלמו ונשלחו לארצות הברית, ואילו ספרי הכתובים לא יושלמו במועד המקורי – סוף שנת 1948 – ונדרשת הארכה של שישה חודשים.⁹

ג. כתבי־היד של משפחת בן־אשר

השלב החשוב ביותר בהכנת מהדורת תנ"ך הוא כמובן קביעת נוסח המקרא. קאסוטו סיכם את תפיסתו בעניין זה במסמך מכ"ט בכסלו תש"ז (22.12.1946):

ידוע הדבר, שהנוסח המסורתי של המקרא נקבע ע"י בעלי המסורה שבטבריה, ובראש ובראשונה ע"י שני החכמים ממשפחת בן־אשר – משה בן־אשר (בסוף המאה התשיעית לסה"נ) ובנו אהרן בן־אשר (בתחילת המאה העשירית). לפיכך הוצאה מדויקת של הנוסח המסורתי צריכה להיות מבוססת על כתבי־יד שנבעו ישר מבית־מדרשם של שני חכמים הללו.

בהמשך המסמך הזכיר קאסוטו שלושה כתבי־יד עיקריים: כ"י קהיר של הנביאים, כ"י תלֵב (הלוא הוא כתר ארם צובה) וכ"י לנינגרד.¹⁰ קאסוטו רצה להשתמש בשלושתם, והשקיע מאמצים רבים להשיג תצלומים שלהם.

קאסוטו התכתב עם הקהילה הקראית בקהיר בניסיון להשיג תצלום משובח של כתב־היד.¹¹ בנוגע לכ"י לנינגרד כתב: 'התאמצתי כדי להשיג צלום שלם של כתב־

⁹ במכתב אל א' אבן־חוב, כ"ו באלול תש"ח (30.9.1948).

¹⁰ סימנו של כ"י לנינגרד כיום: סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B 19a. בשלבים מאוחרים יותר השתמש קאסוטו ואנשיו גם בכ"י לונדון של התורה (שסימנו המוזאון הבריטי Or. 4445). בשנת תש"ט נסע קאסוטו לאיטליה ובחן כתבי־יד עתיקי הנמצא בוטיקן. נתונים אלה ציטט הברמן מתוך פרוספקט שחולק לעיתונאים בעת שיצאה המהדורה לאור. ראה: אימ הברמן, 'המקרא המסורתי והאוניברסיטאי ב'הוצאת ירושלים'', בחינות בביקורת הספרות, 5 (קיץ תשי"ג), עמ' 79.

¹¹ תצלום של כ"י קהיר באיכות לא טובה היה מצוי בירושלים, והוא נרכש בשעתו על ידי ש' אסף עבור האוניברסיטה העברית בירושלים (א' ביליק, 'מתנ"ך וויניציה עד תנ"ך ירושלים', הצופה, כ"ו באב תשי"ג). ההתכתבות עם קהילת הקראים במצרים (השמורה בתיק 2011) הייתה מכוונת להשגת תצלום טוב יותר של חלקים מכתב־היד.

היד כולו. צלום זה נשלח לנו (אנו מבקשים לשמור ידיעה זו באופן סודי) מהספרייה הלנינגרדית ביום 20.8.46, ואנו מחכים יום יום לקבלו. הציפייה הזאת נמשכה למעלה משנה, וכאשר הגיע סוף סוף התצלום שלח מאגנס לקאסוטו מכתב מיוחד, בירך אותו בברכת מזל טוב וכל טוב, והוסיף 'הייתי רוצה פעם לראות אותו'.¹²

לוח הזמנים הזה הוא שהכתיב את סדר הכנת התנ"ך. בשנים הראשונות עסקו בספרי נביאים, על פי כ"י קהיר של הנביאים. אולם הכנת התורה והכתובים התעכבה משום שלצורך הכנתם היה צורך להיעזר בכ"י לנינגרד.¹³ אולם המאמצים הרבים ביותר הושקעו בניסיון להגיע אל כתר ארם צובה. ועל הנושא הזה כתב קאסוטו עצמו במאמר בעיתון 'הארץ':

מסוה האגדה היה פרוס על הספר, וכאילו סבבוהו ענני כבוד וערפלי טוהר. ראשי הקהילה החלבית לא היו מרשים לראותו אלא בדרך יציאה מן הכלל. ואף כשהיו מסכימים לתת רשות זו, לא היו נותנים אותה אלא לזמן קצר מאד, לרבע שעה בקירוב; ואחר כך היו לוקחים מיד את ה'כתר' בחזרה והיו טומנים אותו שוב בתוך ארונו, ארון של ברזל סגור ומסוגר בשני מפתחות [...]. לפני שנים אחדות, כשמסרה האוניברסיטה העברית לידי את התפקיד¹⁴ רב־האחריות של הכנת הוצאה חדשה של התנ"ך העברי, חשבתי מיד שקודם כל היה מוטל עלי לקבל מושג ברור של ה'כתר' שבארם צובה. וכשראיתי שלשוא היו כל הנסיונות שניסיתי על ידי שליחים כדי לקבל את הספר לירושלים בתורת השאלה או לכל הפחות לקבל תצלומים ממנו, נסעתי בעצמי לחלב, על סמך ההבטחות שניתנו לשליחים, שלא ימנעו ממני לעיין בספר ככל שארצה. כשהגעתי שמה, אמנם קיבלו אותי בסבר פנים יפות, אבל בנוגע ל'כתר' אמרו לי תחילה: אם אדוני רוצה לראות את ה'כתר', בבקשה, בחפץ לב נראנו למשך רבע שעה. רבע שעה: רבע השעה הקלאסי.¹⁵

את סערת רוחו הביע קאסוטו בקטע הבא, המצוי רק בנוסח הראשון של המאמר, שנמצא בעיזבונו. קאסוטו פנה לקוראיו ואמר:

¹² מכתבו של מאגנס נשלח בח' בתשרי תשי"ח (22.9.1947), והוא שמור בתיק 2011. בתיק 2015 מצוי תזכיר של א' אבן־חוב מ"ח באוגוסט 1946, המספר על חילופי מברקים שניהל עם ספריית לנינגרד, ובהם נתקבלה הודעה על נכונות עקרונית של הספרייה לשלוח את תצלום כתב־היד.
¹³ מידע חלקי על כ"י לנינגרד שאבו קאסוטו ואנשיו מן המהדורה השלישית של 'ביבליה הבראיקה', שפ' קאלה ביסס על כתב־היד הזה, ושהושלמה בשנת 1937.

¹⁴ בטיטוט המאמר המצויה בין רשימותיו של קאסוטו נכתב: 'התפקיד המקודש ורב האחריות' בפרסום בעיתון 'הארץ' הושמטה התיבה 'המקודש'.

¹⁵ מ"ד קאסוטו, 'התנ"ך של חלב', הארץ, כ' בטבת תשי"ח. נוסח ראשון של המאמר כתב קאסוטו שלוש שנים קודם לכן, ונוסח זה לא נתפרסם בדפוס. אולם כשהגיעו לארץ שמועות על אבדן כתר ארם צובה בפרעות, הגיש קאסוטו את המאמר לפרסום, כדי 'להעלות את זכרו [של הכתר] במלים קצרות לפני הקהל העברי'.

תתארו לכם. לאחר נסיעה ארוכה ומיגעת, לאחר משא ומתן של חדשים, לראות את הספר במשך רבע שעה! חלילה ממני לדון אותם האדונים לכף חובה, אדרבה, אני דן אותם לכף זכות. כך הם מתנהגים מפני הקדושה המעולה שהם מיחסים לספר, ולשם השמירה המעולה שהם שומרים עליו. ודווקא לזכותם אני מדגיש את העובדה שאחר שנשאתי ונתתי אתם במשך שבוע שלם, אחר שהסברתי להם את חשיבותו הדתי והלאומי של מפעל האוניברסיטה, סוף סוף נתנו לי הרשות המלאה לעיין בספר כפי רצוני, בתנאי שיעמדו על גבי שני רבנים מקהלתם ושמש בית הכנסת, לשם שמירה על הכתר, ואולי, מי יודע, גם לשם שמירה עלי שלא אצלם חס ושלום איזה דף מתוכו.

על דבריו אלה של קאסוטו כתב אמנון שמוש בספרו על הכתר:

מקומו של קאסוטו במדעי היהדות, ובחקר המקרא בפרט, הוא מן המפורסמות שאינם טעונים ראיה; ובכל זאת עמדנו נדהמים ומתפעמים מול למדנותו וקפדנותו, דיוקו ודקדוקו, מסירותו ושקדנותו – שניבטו אלינו מן הניירות הדהויים ומבין השורות הצפופות. ומעל לכול קרנה אישיות מוסרית שהסתכלה סביבה בהערכה וחיבה וניסתה להבין גם מי שעמד בדרכה.¹⁶

בין רשימותיו של קאסוטו שנמסרו לנו בעת ההכנות לכתיבת ספרו זה של שמוש, נמצא יומן מפורט שכתב בצרפתית, ושבנו תיאר את היום שבו בדק את הכתר לראשונה, את ארבעת ימי המשא ומתן שלו עם הקהילה ואת ארבעת ימי העבודה שבהם בדק את הכתר, ארבע שעות בכל יום. תרגום עברי של היומן כולו מובא בספרו של שמוש. אצטט פה רק משפט אחד. קאסוטו רשם את עיקרי הנאום שלו בפני הקהילה וכתב:

אני מסיים בדברי עבד אברהם: ועתה אם ישכם עושים חסד ואמת את אדוני – אדוננו שבשמים! – הגידו לי; ואם לא הגידו לי ואפנה על ימין או על שמאל, ואבקש קהילה אחרת שתצא לסייע בידי במלאכת הקודש הזאת. אולם מקווה אני שתשיבו לי כפי שאביה ואחיה של רבקה השיבו לעבד אברהם: מאדוני יצא הדבר, ותסכימו להצעתי למען כבוד תורתנו הקדושה.

וקאסוטו העיר: 'אני רואה שהם נרגשים'.¹⁷

¹⁶ שמוש (לעיל, הערה 2), עמ' 108.

¹⁷ תרגום עברי של יומנו של קאסוטו פורסם אצל שמוש (שם), עמ' 102-107. הציטוטים שהובאו פה הם מעמ' 105-106. הארכיטקט פרופ' דוד קאסוטו, נכדו של פרופ' קאסוטו, זוכר את הפרשה מסיפוריו של סבו, וכתב לאחרונה: 'הפרשה העלומה כפי שסופרה בידי סבא הותירה בי רושם עמוק כילד. [...] סבא סיפר שהם נהגו בו מנהג כבוד מיוחד, ואף מישו בכל כליו כדי למנוע

מכל החומר שנסקר עד כה עולה בבירור תרומתו הסגולית המכרעת של קאסוטו למפעל הדפסת התנ"ך של האוניברסיטה העברית. הוא היה הדמות הדומיננטית במפעל הזה החל בהתוויית תכנית העבודה וקווי הפעולה והצגתם העקרונית ברבים, דרך השגת תצלומיהם של כתבי-היד הנדרשים, וכלה בנייהול העבודה ובטיפול בצדדיה המקצועיים והטכניים. מעמדו הציבורי והאקדמי הנכבד של קאסוטו העניק יוקרה למפעל בקרב חוקרי מקרא בארץ ובעולם ובחוגים נרחבים של הציבור בארץ ובעולם. בכך סייע גם להשגת האמצעים החומריים למפעל, וזאת בשנות המלחמה, שהיו רצופות קשיים כלכליים.

שמונה שנים עסק קאסוטו בהוצאת התנ"ך, ולמרות עיכובים ובעיות בתחומים שונים עמדה המלאכה בפני השלמתה. אולם פטירתו הפתאומית והטרגית בשנת 1951 גרמה משבר חמור למפעל הוצאת התנ"ך. קברניטו הדגול של המפעל הלך לעולמו, ולא זכה להוביל את ספינתו לחוף מבטחים.

ד. האכזבה

שלוש אכזבות קשות קשורות במפעל התנ"ך שתואר פה.

הראשונה היא האכזבה מכתר ארם צובה: קאסוטו מצא בבדיקתו כי בניגוד למסורת, הרי הכתר אינו הספר שהזכיר הרמב"ם בהלכות ספר תורה. את מסקנתו זו פירט קאסוטו במקומות שונים, ובהם מאמרו בעיתון 'הארץ'.¹⁸ אולם רק טיוטת המאמר חושפת עד כמה התלבט קאסוטו בניסוח המסקנה הקשה הזאת:

והנה כתב הרמב"ם [...] וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר [...].

לעז שמה יאמרו שהוא, חלילה, בא לצלם את הכתב. גם עיפרון לא הותירו לו, וכך במשך עשרה ימים עבר על ספר בראשית, והיה מציין בויתרונו את השינויים שמצא בין המסורה של הכתר לבין המסורה המקובלת באותה עת. כשהגיע למלון שבו התאכסן היה מציין את השינויים על תנ"ך שהביא עמו. למחרת היה שוב מתבודד עם הכתר, בודק את הקטע שכבר עבר עליו שמה נשתכח ממנו דבר מה וממשיך בקטע נוסף ('על "כתר הכתרים"', מכתב למערכת, במדור 'מעט לעת', עתים: עתון לתולדות ארץ-ישראל ועם ישראל, כו, 5 [157] [תמונתו תשס"א], עמ' 3). הדברים יפים וחביבים, אך אינני רואה דרך ליישבם עם פנקס הרשימות המפורט שנמצא בעיונו של קאסוטו (ושתואר במאמרי 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספונות, ס"ח ד [יש] [תשמ"ט], עמ' 277-344). ייתכן שיסודם של דברים בכך שבעיונו הראשון בכתר (ב' 12 בדצמבר 1943) זכר קאסוטו כמה דברים בעל-פה ורשם אותם אחר כך מן הזיכרון ביומנו (שמוש [שם], עמ' 102-104). אבל עיפרון היה בידיו, אפילו שניים. על אחד מהם כתב קאסוטו ביומנו: 'הנוסח שמוסר פ' קאהלה בספרו [...] הוא נכון, להוציא שינויים מעטים שאותם ציינתי בעיפרון אדום על גבי עותק ספרו של קאהלה שבידי' (שמוש [שם], עמ' 102). עותק ספרו של קאהלה ובו סימוניו של קאסוטו נמצא בספרייה הלאומית בירושלים.

¹⁸ ראה לעיל, הערה 15.

מתוך זה רגילים לחשוב שהספר שמך עליו הרמב"ם, ספר של בן אשר שהיה בירושלים ואח"כ בקהיר, הוא הוא הספר הזה שעשיו נמצא בקהיר.¹⁹ ולכאורה נראה הדבר קרוב מאד וביחוד מכיון שכותב הרמב"ם הספר בה"א הידיעה, ז.א. שלא היה אחר כמוהו. ואולם מרשה אני לעצמי להטיל בזה ספק, מתוך טעמים טכניים שאין כאן המקום ליחד עליהם את הדיבור.

העמוד שבו כתובים הדברים מלא מחיקות. שלוש פעמים התחיל קאסוטו לכתוב את המשפט הקשה הזה, ומחק ותיקן וכתב מחדש, עד שהצליח סוף סוף להגיע לנוסח שהיה טוב בעיניו.

באכזבה זו מנוסח הכתר נכרכו אכזבות נוספות: העובדה שקאסוטו לא הצליח להשיג תצלום של הכתר אלא רק לרשום רשימות מעטות; ולבסוף השמועה שהכתר אבד ואינו בפרעות של שנת תש"ח. כמה חודשים לאחר האירועים הללו התגנבו לירושלים שמועות שאולי ניצלו שרידים מן הכתר, והתקיים דיון כיצד לפעול להצלתם. קאסוטו סבר שיש מקום למאמצים כאלה, אבל אמר כי "אע"פ שלפני שנים אחדות היה מעוניין בכתר לשם הוצאת התנ"ך, שוב אין לו עכשיו צורך בו, הואיל ובינתיים קיבל צילומים מלנינגרד ומלונדון.²⁰ כמדומה אני שהמשפט הזה מביע היטב את עומק אכזבתו של קאסוטו מן הכתר.

כאמור בשנת 1951 הלך קאסוטו לעולמו בטרם עת, והשלמתו של התנ"ך החדש הועמדה בספק. מאגנס הלך לעולמו שלוש שנים קודם לכן. הוצאת הספרים שעל יד האוניברסיטה העברית, שנקראה מעתה על שם י"ל מאגנס, הודרזה להציל את המפעל. מהדורת התנ"ך יצאה לאור בחודש סיוון תשי"ג, כעשר שנים לאחר הכרזתו של מאגנס על הכוונה להוציאה לאור. אולם מהדורה זו הייתה בבחינת כישלון כפול: גם בתחום העיצוב וגם בתחום הנוסח. בתחום העיצוב: מסיבות שונות נסוגה ההוצאה מן הרעיון להדפיס את התנ"ך מחדש, והסתפקה בשיבוץ הנוסח שנקבע ביד אמנים לתוך אחת ההוצאות הקיימות (הלוא היא מהדורת גינצבורג השנייה, שיצאה בשנים 1908-1926).²¹ כך ירדו בבת אחת לטמיון שנים רבות של השקעה בבחירת האותיות ובעיצובן, וזו הייתה האכזבה השנייה הקשורה למפעל התנ"ך.

האכזבה השלישית נוגעת בלב לבו של המפעל: קביעת הנוסח. הכישלון בתחום זה נבע כמובן בראש ובראשונה מפטירתו הפתאומית של קאסוטו. אמנם קאסוטו השלים

¹⁹ צ"ל: בחלב.

²⁰ מתוך פרוטוקול של ישיבה שהתקיימה בכ"ד באדר א' תש"ח (5.3.1948). ראה: שמוש (לעיל, הערה 2), עמ' 72.

²¹ לפי הודעת ההוצאה, 'מאחר שפרופ' קאסוטו הלך מאתנו לפני שניגשו לחלק זה של העבודה (השימוש במהדורת גינצבורג), הרי אפשרית היתה ההוצאה לפועל ע"י עבודתו של פרופ' [א"ש] הרטום, שלא זה ידו מיד המנוח. 'עבודת ההשבעה נעשתה בדייקנות בידי קבוצת גרפיקונים של "בצלאל החדש" בהדרכה לשמה של מר ירחמיאל שכטר, מורה בבית-הספר לאמנות ולאומנות "בצלאל" בירושלים' (הדברים צוטטו בידי הברמן [לעיל, הערה 10], עמ' 78-79).

את קביעת הנוסח ברוב ספרי התנ"ך, אולם עבודתו נעשתה על גבי מהדורת לטריס, והעברת הנוסח הזה לתצלום של מהדורת גינצבורג לא הייתה משימה פשוטה.²² גם עצם יישום השיטה שקבע לעצמו קאסוטו לא היה פשוט. כאמור קאסוטו ביקש לסמוך על כתבייד הקשורים למשפחת בן-אשר והזכיר שלושה כתבייד עיקריים: כ"י קהיר, כתר ארם צובה וכ"י לנינגרד. תצלומו של הכתר לא היה לנגד עיניו של קאסוטו בעת שעבד על המהדורה, והשעות הספורות שעייין בכתר במקורו בעיר חלב – לא היה בהן די. אשר לכ"י לנינגרד, די אם אציין שתצלומו הגיע לירושלים – אחרי מאמצים רבים – בראשית תש"ח, היינו יותר מארבע שנים לאחר שהתחיל המפעל, ולאחר שכבר הושלמו חלקים גדולים ממנו.

כמה חכמים – ובהם פאול קאלה, דוד שמואל לוינגר, אברהם מאיר הברמן, מאיר מדן, יחזקאל קויפמן, חנוך ילון ואליעזר אלינר – ביקרו בחריפות את מהדורת התנ"ך הזאת מצדדים שונים.²³ רובם הסתייגו מכך שהמוציאים לאור השתמשו במהדורתם בתצלום של מהדורת גינצבורג השנייה מבלי לציין זאת.

קאלה העיד על חליפת מכתבים שניהל עם קאסוטו, וציטט מה שכתב לו קאסוטו על דרך קביעת הנוסח ובחירת האות המתאימה. לדבריו, בכל המכתבים האלה לא היה רמז לאפשרות של שימוש במהדורת גינצבורג, שהנוסח שלה מבוסס על 'מקראות גדולות' רפ"ד-רפ"ו.

לוינגר, מדן ואלינר²⁴ מנו שיבושים וטעויות דפוס רבות שנפלו במהדורה: חלקם צולמו ממהדורת גינצבורג; אחרים היו תולדה של תהליך העיבוד; שנעשה למהדורת

²² על כך העידו לוינגר וקויפמן במאמריהם בעיתון 'הארץ' (ראה להלן בהערה הבאה).
²³ P. Kahle, 'Reviews: The new Hebrew Bible, Jerusalem 1953', *Vetus Testamentum*, 3 (1953), pp. 416-420; ד"ש לוינגר, 'בעית הוצאת התנ"ך, בטרם, ח [קעג] [ניסן תשי"ג]; 'תנ"ך ירושלמי מוגה בידי פרופ' מ.ד. קאסוטו ז"ל', 'הארץ', י" באלול תשי"ג; הברמן (לעיל, הערה 10), עמ' 73-81; מ' מדן, "תנ"ך ירושלים" (הערות לעניין הנוסח, הניקוד והטעמים), לשוננו, יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 181-192; "קויפמן, 'תנ"ך הוצאת ירושלים', 'הארץ', כ"א באדר ב' תשי"ד; ח' ילון, 'עוד על תנ"ך ירושלים', 'הארץ', י"ג בניסן תשי"ד (נדפס שנית: 'הנ"ל', פרקי לשון, ירושלים תשלא, עמ' 462); ש"ח סוקר [א' אלינר], 'תורה נביאים וכתובים, הוצאת ירושלים (למהדורת תשי"ג), בית מקרא, ב, ג-ד (תשי"ז), עמ' 1-27. בתגובה על דברי הביקורת הקשים נתפרסמו כמה דברי הסבר (ההתנגדות) של העושים במלאכת התנ"ך: א"ש הרטום, 'דברים אחדים על תנ"ך הוצאת ירושלים', דבר, י"ב באב תשי"ג; א' ביליק, 'מתנ"ך וויניציה עד תנ"ך ירושלים', הצפה, כ"ו באב ו"ז באלול תשי"ג (ביליק היה תלמידו של קאסוטו ועבד בהדרכתו בבדיקת כתביהיד בשנים תש"ה-תשי"ו. אולם אף הוא היה שותף לביקורת על התנ"ך כפי שיצא לאור); 'תשובת הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס', 'הארץ', ר' בניסן תשי"ד.

²⁴ אלינר פרסם את דבריו בפסיונים (ש"ח סוקר). זיהויו עולה מהשוואת דבריו לדברים אחרים שפורסמו בשמו. השווה את האמור במאמרו (שם), עמ' 9 על הסדרים במקרא אל: א' אלינר, 'ציצין ופרחים במסורת המקרא', בית מקרא, ז, יג (ניסן תשכ"ב), עמ' 153; את האמור במאמרו (שם), עמ' 12 על כתיב וקרי 'אהלה-האלה', 'עדיועד' אל: א' אלינר, 'מן המסורה לספר מלכים', בית מקרא, ז, טז (אדר תשכ"ג), עמ' 155, 160; ואת האמור שם בעמ' 6 על כתיבת האותיות הגדולות ובי' דבראשית אל דברים שצוטטו מפיו בידי הברמן במאמר עיתונאי: 'שאלנו את ר' אליעזר אלינר, המומחה מס' 1 בתורת המסורה בין חוקרי המקרא, האמנם כה רבות השגיאות בתנ"ך שבידינו? [..] הנה, פותח ר' אליעזר אלינר את התנ"ך הירושלמי. המלה הראשונה, האות הראשונה, כבר

גינצבורג, שבמהלכו עומדו מחדש דפי התנ"ך בלא אפראט ההערות שבמהדורה המקורית; השינויים שהוכנסו במהדורה הוכנסו בצורה לא שיטתית, ויצרו ערבוביה וחוסר אחידות.

מדן ואלינר השוו את ספר יונה שבמהדורה לדוגמה שיצאה לאור בשנת 1946, ומצאו ביניהם הבדלים רבים.²⁵ שניהם העירו גם על תופעה חריגה בטעמי המקרא שבמהדורה: קדמא וזקף בתיבה אחת, כשלפניה פשטא או יתיב. באופן מוזר, ציינו, התופעה באה במהדורה רק בספרי הנביאים, ולא בתורה ובכתובים. המבקרים לא הכירו את כתביהיד שהמהדורה נתבססה עליהם, ולפיכך לא יכלו לעמוד על סיבתה: שיטת הטעמים המיוחדת הזאת נהגת בכ"י קהיר, המחזיק את ספרי הנביאים בלבד, ואינה מצויה בכתביהיד האחרים הקשורים במשפחת בן-אשר. כאמור ספרי הנביאים במהדורה נערכו בעיקר על פי כ"י קהיר של הנביאים, ואילו ספרי הכתובים נערכו מאוחר יותר, בעיקר על פי כ"י לנינגרד.

קויפמן התייחס לאחירותה של האוניברסיטה העברית למהדורה, וכתב:

המורים למקרא ולשון עברית באוניברסיטה לא שותפו בהדפסת התנ"ך הזה כלל. הם לא נדרשו לחוות דעה או לסייע במשהו. אני חושב, שאיש מהם לא ראה כלל את הספר עד שהופיע בשוק. הוצאת הספרים ע"ש מגנס היא מוסד אוניברסיטאי, אבל היא מוסד עצמאי, והיא פעלה על דעת עצמה. ולפיכך אפשר לומר, שבהדפסה זו אין לאוניברסיטה כשהיא לעצמה כל חלק, אף על פי שנמשכה לתוך מעגל החגיגות.

במבט לאחור ניתן לומר כי לא היו בידי קאסוטו ואנשיו הכלים לבחון את כתביהיד, ולהגיע לשילוב נכון שלהם במהדורת התנ"ך. נדרשו עוד עשרות שנות עבודה של חוקרי המסורה כדי להוציא לפועל את קווי היסוד שקבע לעצמו קאסוטו: קביעת נוסח התנ"ך על פי כתביהיד מאסכולת בן-אשר.

ה. מקץ חמישים שנה

כחמישים שנה עברו מאז פטירתו של קאסוטו, ולא מעט נתחדש בתקופה הזאת

היא משובשת. כי לפי המסורה צריך היה להגדיל את האות "ב" כלפי מטה, מתחת לשורה, ולא להעלותה מעל השורה (א"מ הברמן, כנגד המהבילים והמהבילים, הארץ, י"ט באדר א תשי"ט). ראשי התיבות שייח הם סימן גימטרייה לשם אליעזר, שמו הפרטי של אלינר (ראה: רש"י לברי' יד, יד). אלינר היה חבר ועדת המערכת של בית מקרא, וכנראה הקל עליו הדבר לפרסם בפסידונים.²⁵ אלינר מצא שתיים-עשרה סטיות וטעויות, וחישב שלפי אותו יחס יש בתנ"ך כולו כ-6,000 סטיות וטעויות (אלינר [לעיל, הערה 123], עמ' 23-24). מדן העלה את ההשערה שקאסוטו לא רשם בטופס התנ"ך שהכין את השינויים הנדרשים בספר יונה, משום שסמך על החוברת לדוגמה, ומדפיסי המהדורה לא עמדו על הדבר (מדן [לעיל, הערה 123], עמ' 190).

בתחום מחקר נוסח המקרא על פי המסורה והוצאתו לאור. מפעלו של קאסוטו בתחום זה נראה עתה אחרת לגמרי ממה שהיה נדמה לפני חמישים שנה. ואפרט את הדברים אחד לאחד:

א. כתר ארם צובה לא אבד אלא בחלקו, ורובו ניצל. בנקודה זו דווקא היה קאסוטו זהיר מאוד בניסוחיו בראש מאמרו בעיתון 'הארץ': אם הידיעות שנתפרסמו בעתונות מתאימות לאמת, התנ"ך המפורסם [...] היה למאכולת אש [...]. כתר ארם צובה אבד ואיננו. אמנם אפשר עדיין לקוות שאולי אין ידיעה זו אלא התפארות שווא של הפורעים, ושלאמיתו של דבר ניצל הספר הנפלא אף הפעם, אבל אין זו אלא תקוה קלושה. כאמור כמה חודשים לאחר פרסום המאמר כבר הגיעו לארץ שמועות על הצלת שרידים מן הכתר, ואחרי עשר שנים – הרבה אחרי פטירתו של קאסוטו – הגיע הכתר לארץ והתברר שלא רק שרידים ממנו ניצלו, אלא רובו של כתביהיד. מחקרים רבים הוכיחו את עדיפותו על שאר כל כתביהיד הקשורים בשמו של בן-אשר.²⁶

ב. מסקנתו של קאסוטו שהמסורת על הקשר בין הרמב"ם ובין הכתר אינה נכונה הייתה מבוססת על דפוסי הרמב"ם. קאסוטו לא הכיר את כתביהיד של הרמב"ם המוכרים כיום, ועל כן טעה בהערכתו והניח שהספר עם כל חשיבותו אינו הספר שהרמב"ם סמך עליו. הדברים נתגלו בידי משה גושן-גוטשטיין ונדונו בהרחבה במחקר. עם חשיפת רשימותיו של קאסוטו אוששו השערותיו של גושן-גוטשטיין, והיום מוסכם ומקובל בין חוקרי המסורה כי אכן הכתר הוא הספר שעליו סמך הרמב"ם.²⁷

ג. הנתונים שרשם קאסוטו על כתר ארם צובה, אף על פי שלא יכלו להועיל לו הרבה בהוצאת התנ"ך, וייתכן שכלל לא שימשו בסופו של דבר למטרה זו – בכל זאת יש בהם מידע רב ערך להכרת כתר ארם צובה, כלומר להכרת החלקים שאינם בידינו כיום. כאמור משפחת קאסוטו מסרה לעיוני את הרשימות האלה, וכל הממצאים על הכתר שמצאתי בהן פורסמו בשנת תשמ"ט. נמצאו ידיעות על כתיב התורה, על

²⁶ ראה בעיקר: י. ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט; מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז; מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה', ספונות, ס"ח ד [ט] (תשמ"ט), עמ' 167-276; מ' כהן, 'מבוא למהדורת הכתר, מקראות גדולות הכתר: מהדורת יסוד חדשה, א. רמת'גן תשנ"ב, עמ' 1*-100; י. עופר, 'דרכו של מסרן – על מסורתו של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה', מחקרים בלשון, ה-10 וספר היובל לישראל ייבין (תשנ"ב), עמ' 481-500; י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם-צובה: עדות חדשה, רמת'גן תשנ"ג.

²⁷ ראה: מ' גושן-גוטשטיין, 'האותנטיות של כתר חלב', י. בן-צבי, מ' גושן-גוטשטיין וד"ש לוינגר, מחקרים בכתר ארם צובה (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א), ירושלים תש"ך, עמ' י-ל; I.S. Penkower, 'Maimonides and the Aleppo Codex', *Textus*, 9 (1981), pp. 39-128; עופר (לעיל, הערה 17), בעיקר עמ' 325-330. קיצור הדברים ראה אצל: שמוש (לעיל, הערה 2), עמ' 11-16, 165-170.

הפרשיות הפתוחות והסתומות ועל רשימת הסדרים, וכן תיאור מפורט של הכתר וחומר המסורה שהיה לפניו ולאחריו ועוד.²⁸

ד. ההכנות לעיצוב אות חדשה, שהסתיימו בלא כלום, בכל זאת לא היו לריק. מעצב האותיות, אליהו קורנגולד-יקורן [ויל], הוציא כידוע את 'תנ"ך קורן' (ירושלים תשכ"ב), שזכה לתפוצה רבה וליוקרה רבה בארבעים השנים האחרונות. בעקבותיו ראו אור בשנים האחרונות עוד הוצאות של התנ"ך שנדפסו באות שעוצבה במיוחד לצורך כך על פי כתבייד עתיקים.

ה. אשר לקביעת נוסח המקרא, מפתיע הדבר עד כמה דומה הקונצפצייה העקרונית שהציב קאסוטו לקביעת נוסח המקרא לשיטה שפיתח, שכלל ויישם הרב מרדכי ברויאר [ויל]: שימוש בכתביהיד של משפחת בן-אשר וה'הקלות' בעניין המתגים לתועלת הקוראים. ברויאר הראה במהדורותיו ובספריו את הדרך להכרעת הנוסח לתחומי השונים – כתיב, ניקוד, טעמים, געיות, פרשיות, סדרים ועוד – על פי כתביהיד הקרובים לכתר ועל פי הערות המסורה. כמובן הכרעות הנוסח לפי שיטה זו נמנעות מיצירת ערבוביה של שיטות שונות המצויות בכתביהיד.²⁹ לפי שיטת ברויאר יש משקל רב לנוסח הכתר – מכיוון שהתברר כי הוא המדויק ביותר – אבל לצדו יש להתחשב גם בכתבייד אחרים מדויקים, כפי שקבע קאסוטו.³⁰

מהדורות אחרות של תנ"ך המצויות כיום הוהדרו בשיטות אחרות, שיוגדרו פה בקיצור ובהכללה: תנ"ך קורן התבסס 'חוות דעתם של בעלי המסורה ושל המדקדקים והמפרשים, ועל פי מה שמצוי ברוב כתביהיד והדפוסים המוסמכים', בעיקר על פי הוראותיהם של אחרוני העוסקים במסורה, 'מנחת ש"י' ורוויה. מן הראוי לציין כי רבים מעיקרי השיטה הזאת הוצעו כבר בשנת 1943 – מיד לאחר ההכרזה על תנ"ך האוניברסיטה – בתזכיר מפורט של אלינר, המצוי בארכיונו של מאגנס.³¹ מהדורות אחרות הלכו בעקבות כתבייד בודד, כמעט בלי לסטות ממנו. מהדורות ביבליה הבראיקה (שטוטגרט 1937) ומהדורת דותן (תל-אביב תשל"ג) מיוסדות על כ"י לנינגרד. מהדורת 'מקראות גדולות: הכתר' של אוניברסיטת בראילן (תשנ"ב ואילך) וכן מהדורת מפעל המקרא בירושלים (תשכ"ה ואילך)³² הולכות על פי הכתר.

²⁸ ראה: עופר (לעיל, הערה 17).

²⁹ ברויאר הסביר את שיטתו במקומות רבים בספריו ובמאמריו. ראה למשל: מ' ברויאר, 'הנוסח ומקורותיו, תורה נביאים כתובים: מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, ירושלים תשמ"ט, עמ' שצג-תכב; הנ"ל, 'על עקרונות הנוסח במהדורה זו, כתר ירושלים: תנ"ך האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס, במדור 'מוספים' שבסוף המהדורה.

³⁰ ברויאר השתמש בארבעת כתביהיד שנוקק להם קאסוטו (הכתר, כ"י לנינגרד, כ"י קהיר וכ"י המזואון הבריטי) וצירף אליהם שלושה כתבייד נוספים (כ"י ששון 507 לתורה, כ"י ששון 1053 לתנ"ך וכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add 1753/2 לכתובים). כמו כן התחשב במהדורת הדפוס של 'מקראות גדולות'.

³¹ ראה לעיל, הערות 1, 3.

³² במהדורה זו יצאו לאור עד כה ספרי ישעיה, ירמיה ויחזקאל.

בשנת תש"ס יצאה לאור מהדורת 'כתר ירושלים' – תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים, על פי שיטתו של ברויאר. התנ"ך הזה עוצב באות מיוחדת בסגנון כתביהיד מן המזרח, וגם על כיוון כזה רמו קאסוטו, כמו שהזכרתי לעיל. ראשי האוניברסיטה העברית החליטו לקרוא את שם האוניברסיטה על המהדורה הזאת כדי להגשים – ולו באיחור ובדיעבד – את הרעיון כפי שעלה במחשבה לפני כשישים שנה.³³ בקונגרס למדעי היהדות שנערך בירושלים בקיץ תשס"א הוקדש מושב מיוחד להוצאת מהדורת התנ"ך הזאת, ונשמעו גם השגות מכיוונים שונים על החלטת האוניברסיטה.³⁴ ומכל מקום אני, שנטלתי חלק בהוצאתו לאור של התנ"ך הזה, ושהשתדלתי לנקות ולנפותו מכל טעות,³⁵ רואה בו הגשמה של מטרה געלה שהציבו ראשי האוניברסיטה, ואשר קאסוטו פעל להגשמתה בכל כוחו ומרצו.

במבט לאחור, כחמישים שנה לאחר פטירתו של קאסוטו וכשישים שנה לאחר תחילתו של המפעל, ניתן לראות מה רבה הייתה תרומתו של קאסוטו בהעמדת היסודות בתחום קביעת נוסח המקרא על פי המסורה, בחשיפת כתר ארם צובה ובהדפסת המקרא מחדש בעיצוב מודרני בארץ-ישראל.

³³ ראה דבריו של רקטור האוניברסיטה: מ' בן-ששון, 'התנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים, מ' גלצר (עורך), כתר ירושלים: תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים: הארות לנוסח ולמלאכת הספר, ירושלים תשס"ב, עמ' 3*–6*.

³⁴ המושב, שכותרתו "כתר ירושלים", תנ"ך האוניברסיטה העברית, נערך בכ"ה באב תשס"א (14.8.2001). יושב הראש היה מ' בן-ששון, והמרצים היו מ' ברויאר, מ' גלצר ו' עופר. ההשגות נשמעו בהרצאתו של מ' כהן, בכ"ז באב תשס"א (16.8.2001), וכן בדברי התגובה על ההרצאות במושב שהוקדש למהדורה החדשה.

³⁵ ראה מאמרי 'הגהת נוסח המקרא במהדורת "כתר ירושלים"', לשוננו, סד (תשס"ב), עמ' 206–181.